

ПРО ПОНЯТТЯ АГРАРНИХ ПРАВОВІДНОСИН ТА ЇХ ПОДІЛ

Досліджено поняття «аграрні правовідносини» та охарактеризовано їх види. Проаналізовано розуміння аграрних правовідносин у доктрині аграрного права з різних точок зору.

***

Исследовано понятие «аграрные правоотношения» и охарактеризованы их виды. Проанализировано понимание аграрных правоотношений в доктрине аграрного права с разных точек зрения.

***

The definition «agrarian legal relations» is researched; their types are characterized. Agrarian legal relations understanding in the doctrine of agrarian law from different points of view is analyzed.

Комплекс аграрних відносин формується на базі поєднання усіх суспільних відносин, які виникають під час виробництва сільськогосподарської продукції. Оскільки суспільні відносини виникають між людьми, а в даному випадку – між суб'єктами сільськогосподарського виробництва, вони є основними в силу того, що виступають центром об'єднання під час вибору норм права у процесі правозастосування в конкретному випадку зобов'язань між суб'єктами господарювання в аграрній сфері. Саме аграрні відносини визначають особливості, характерні лише для сільського господарства, під час виникнення певних взаємопов'язаних відносин між суміжними галузями у процесі переробки і реалізації сільськогосподарської продукції, створення матеріально-технічної бази виробництва, його виробничо-технічного, хімічного і гідромеліоративного обслуговування тощо. Тому аграрні відносини слід розуміти як багатогранні і неоднорідні, взаємозалежні та взаємопов'язані, як єдиний комплекс зі своєю специфікою, пов'язаною із сільськогосподарським виробництвом та правовими інтересами його товаровиробників.

Суспільні відносини складаються з: політичних, соціальних, економічних та юридичних (правових). Оскільки правовідносини – це юридична форма існування суспільних відносин, то наше дослідження присвятимо розгляду аграрних правовідносин. Адже без розуміння міри поведінки суб'єктів будь-яких відносин не можна говорити і розвивати визначення поняття інших відносин в аграрному секторі. Тому завданням нашого дослідження є з'ясування перш за все поняття «аграрні правовідносини».

У теорії аграрного права значне місце займає дослідження поняття «аграрні правовідносини» Правова доктрина на основі аналізу змісту та правової природи, характеристики загальних

рис і ознак аграрних правовідносин розкриває визначення даного поняття. За тривалу історію виникнення і становлення аграрного права було започатковано значну кількість концепцій розуміння «аграрних правовідносин», але й до нашого часу науковці не дійшли консенсусу у справі визначення поняття, основних рис і ознак, елементів аграрних правовідносин. Немає єдиної класифікації їх видів.

З огляду на це, досліджуючи дане питання, ставимо за мету дослідити, проаналізувати основні точки зору, думки, погляди науковців-аграрників стосовно визначення поняття «аграрні правовідносини» та поділу цих відносин за найбільш характерними для них критеріями, а також викласти власні міркування з досліджуваної проблематики.

Питаннями визначення поняття «правовідносини» та «аграрні правовідносини» займалися такі вчені: С. С. Алексєєв, А. І. Бобильов, Є. В. Бурлай, Н. В. Варламова, В. М. Гайворонський, В. П. Жушман, А. М. Запорожець, С. Ф. Кечек'ян, А. М. Минасян, О. Ф. Скакун, В. Д. Сорокін, В. Ю. Уркевич та ін. Класифікації аграрних правовідносин присвячені праці М. Д. Казанцева, А. М. Калаңдадзе, М. І. Козиря, В. О. Костюка, О. М. Турубінера, В. З. Янчука та ін. Теорію поділу аграрних правовідносин на внутрішні й зовнішні відстоювали: М. М. Веденін, В. М. Єрмоленко, В. І. Семчик, А. М. Статівка, Н. І. Титова, В. Ю. Уркевич та інші.

Спочатку розглянемо різні варіанти визначення поняття аграрних правовідносин. При цьому слід враховувати характеристики їх елементів.

Аграрні правовідносини є різновидом суспільних відносин. Тому в багатьох наукових дослідженнях під час визначення їх поняття простежуються ознаки саме суспільних відносин. Як ми знаємо, суспільні відносини виникають у сфері життєдіяльності людини, тому охоплюють усе, що з нею пов'язано. Є. В. Бурлай називав їх системою виробничих залежностей між людьми, в основі якої лежить досягнутий рівень розвитку засобів виробництва й обумовлено ним розподілу праці [1, с. 50]. С. С. Алексєєв під час розробки даного питання виділяв такі основні ознаки суспільних відносин: а) суб'єкти – люди, їх громадські організації, держава та її органи; б) зміст – вольові поступки; в) об'єкти – предмети об'єктивного світу, з якими пов'язана поведінка людей; г) умови виникнення й розвитку – життєві факти, що призводять до їх виникнення, зміни і припинення [2, с. 38–43]. Пізніше на їх основі він дає поняття «правовідносин», як індивідуалізований суспільний зв'язок, який виникає на підґрунті норм права між особами, характеризується наявністю суб'єктивних юридичних прав і обов'язків і підтримується (гарантується) примусовою силою держави [3, с. 82].

Якщо наведене поняття, з урахуванням його суттєвих ознак, трансформувати у сферу аграрного права, то тут слід виділити найбільш глибоке визначення поняття аграрних правовідносин, яке було дане В. Ю. Уркевичем. Визначаючи дане поняття, він узяв за основу трактування категорії «правовідношення» А. І. Бобильовим, але робив зауваження щодо визначення найменування суб'єктів правовідносин. Зауваження є досить суттєвим, оскільки правовідносини складаються не лише між людьми (фізичними особами), а й між юридичними особами у різних варіантах їх поєднання. Тому поняття «аграрні правовідносини» В. Ю. Уркевич визначив як врегульований нормами права (як аграрного, так і інших галузей) комплекс суспільних відносин, що виникає між суб'єктами аграрного господарювання, з одного боку, та іншими видами господарюючих суб'єктів, членами сільськогосподарських підприємств та їх найманими працівниками, органами державної влади й органами місцевого самоврядування – з іншого, з приводу конкретних об'єктів (майна, земель, праці тощо) на підставі певних юридичних фактів і надає його учасникам взаємозумовлені права й обов'язки [4, с. 76–77].

Слід також приділити увагу точці зору А. М. Запорожця, адже вона помітно відрізняється від загальноновизнаних підходів до розуміння досліджуваного поняття «аграрні правовідносини». Автор трактує аграрні правовідносини як так, що базуються на нормах аграрного права, і вказує на виникнення цих відносин у процесі виробничої (відтворювальної) діяльності, а в подальшому вони відображаються у процесі обміну, виступають як правові відносини під час використання майна й фінансів [5, с. 45].

Більш привабливою і виваженою є думка В. П. Жушмана. У своїх працях він вказував, що аграрні правовідносини – це врегульовані аграрним правом та іншими суміжними з ним галузями права (в комплексі) суспільні відносини, які виникають в аграрному секторі між автономними і рівноправними суб'єктами, наділеними правами та обов'язками [6, с. 39].

Щодо наукових праць інших вчених-аграрників з цього питання зауважимо, що їхні погляди є більш традиційними, на їх основі можна в загальному вигляді охарактеризувати правову природу аграрних правовідносин. Конструкція категорії «аграрні правовідносини» завжди включала такі основні елементи: суб'єкти, об'єкти, зміст, юридичний факт.

Суб'єктами або учасниками аграрних правовідносин є юридичні особи, підприємства і організації, фізичні особи, громадяни-підприємці й громадяни, наділені правами та обов'язками у сфері виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації. З огляду на проведення аграрної й земельної реформ суб'єкти господарювання постійно видозмінюються. Серед сільсько-

господарських підприємств і організацій з'явилися нові суб'єкти аграрних правовідносин, – фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи, приватні (приватно-орендні) підприємства тощо. Щодо цього елемента структури аграрних правовідносин у правовій доктрині співіснують дві точки зору. Одні розрізняють окремо поняття «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідношення» Наприклад, В. Д. Сорокін вважав ці два поняття не тотожними. Він говорив, що реалізація правової норми суб'єктом права може здійснюватися двояко – через правовідносини і поза правовідносинами [7, с. 77]. З цього питання С. Ф. Кечек'ян мав протилежну думку: «особа лише реалізує притаманну їй раніше здатність, але не здобуває ніяких нових якостей, окрім тих, що цілком пов'язані зі змістом прав, що здобуваються, та обов'язків, що покладаються на неї» [8, с. 84]. Категорії «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідношення» він не виокремлював. Але, на нашу думку, більш правильною є позиція першого автора, тому що, як зазначав В. Д. Сорокін, можна бути суб'єктом права, але не бути суб'єктом (учасником) певного конкретного правовідношення.

Згідно з положеннями загальної теорії права, під об'єктом правовідносин слід розуміти те, на що дані правовідносини спрямовані, на що вони певним чином впливають. В. О. Котюк під об'єктом будь-яких правовідносин розумів матеріальні й духовні цінності, здатні задовольняти потреби людей, держави й суспільства [9, с. 73]. Це визначення стосується й об'єктів аграрних правовідносин. В аграрних правовідносинах поведінка їх суб'єктів також спрямована на різноманітні матеріальні (як правило, результати людської праці), нематеріальні (ділова репутація, честь, гідність) і природні (земля, надра, ліси, води) блага. Специфіка аграрних відносин полягає в тому, що основним їх об'єктом є землі (спеціальний об'єкт) з її неповторними якостями; різноманітні природні ресурси (ліси, води, загальнопоширені корисні копалини, характер і межі використання яких визначається спеціальним законодавством); живі організми – тварини тощо.

Наступним елементом правовідносин є зміст, під яким слід розуміти сукупність елементів, процесів, що утворюють явище, подію, предмет [10, с. 63]. Змістом будь-яких правовідносин є суб'єктивні права і обов'язки учасників цих відносин. Основні права та обов'язки суб'єктів сільськогосподарських відносин зумовлені цілями й завданнями аграрного виробництва.

Аграрні правовідносини виникають, змінюються і припиняються лише з настанням певних життєвих обставин – юридичних фактів (дії, події). На думку Н. В. Варламової, юридичний факт – це стан суспільних відносин, «поворот», «момент» у їх розвитку, з яким пов'язані певні юридичні наслідки (втручання правових норм у перебіг фактичних відносин) [11, с. 54].

Аграрним правовідносинам властиве певне їх розмежування (диференціація). Воно зумовлене, з одного боку, спільністю в характері виробництва продуктів харчування суб'єктами аграрного підприємництва, а з іншого — різноманітністю способів (засобів, методів) визначення кола і правового регулювання аграрних відносин. Мається на увазі своєрідність поєднання відносин, що виникають у процесі здійснення виробничо-господарської діяльності та здійснення економічних і соціальних функцій суб'єктами аграрного підприємництва усіх форм власності та господарювання.

За основу класифікації аграрних правовідносин сучасні правники брали різні варіанти поділу категорії «правовідносини». Найбільш загальною і розширеною є класифікація правовідносин В. О. Котюка. Він запропонував групи поділу правовідносин за такими критеріями: а) за галузевою ознакою; б) залежно від визначення чисельності суб'єктів (загальні й конкретні); в) за кількісним складом суб'єктів (прості – два суб'єкти і складні – три і більше суб'єктів); г) залежно від функціональної ролі правових норм, на підставі яких вони виникають (регулятивні – статичні й динамічні і охоронні); ґ) залежно від змісту відносин (економічні, політичні, соціальні, процесуальні, моральні, релігійні, міжнародні тощо); д) за характером дії зобов'язального суб'єкта (активні й пасивні); е) залежно від юридичних прав і обов'язків (односторонні й двосторонні) [9, с. 33]. На нашу думку, ці критерії найбільш оптимально підходять для поділу і аграрних правовідносин.

Досить часто серед досліджень тематики розрізнення аграрних правовідносин за певними рисами зустрічаються теорії їх поділу на внутрішні та зовнішні. Але деякі вчені відстоювали існування лише внутрішніх аграрних правовідносин. Наприклад, М. І. Козир зазначав, що відносини, які виникають усередині сільськогосподарських підприємств, настільки своєрідні й соціально значущі, що окремі вчені пропонують визнати їх не просто головним, а практично єдиним комплексом відносин, що є предметом аграрного права [12]. Дослідник розмежовує їх за економічним критерієм (характер аграрних економічних відносин формується у сфері сільськогосподарського виробництва, з одного боку, та у сфері економічного обороту, товарного обміну, – з іншого, а також внаслідок врахування різниці в економічному змісті зазначених аграрних відносин) і юридичним критерієм (закріплений у нормах права ступінь пов'язаності тих або інших аграрних відносин з урахуванням специфіки сільськогосподарського виробництва) [13, с. 80–81]. Дослідженням питання внутрішніх аграрних правовідносин займалися також М. Д. Казанцев, О. М. Турубінер, А. М. Каландадзе, В. Ю. Уркевич та інші вчені. На наш погляд, найбільш виваженим був поділ, запропонований В. Ю. Уркевичем, який виділяв такі види внутрішніх аграрних правовідносин:

членські, земельні, майнові, трудові та управлінські [14]. Що ж стосується зовнішніх аграрних правовідносин, то вчені виділяли наступні їх різновиди: договірні, позадоговірні, комерційні, технологічні відносини, відносини органів державної влади та органів самоврядування із сільськогосподарськими підприємствами, відносини з виробничо-технічного обслуговування, матеріально-технічного постачання, реалізації продукції [15, с. 70, 41; 16, с. 6; 17, с. 6].

На основі викладеного вище можна зробити висновок про те, що на сьогодні в аграрній науці немає єдиного визнаного поняття «аграрні правовідносини», вчені по-різному його трактують, дають різні характеристики його елементам. Доктриною аграрного права також визнано, що класифікація аграрних відносин визначається здебільшого через призму предмета аграрного права, яким прийнято вважати внутрішньогосподарські організаційно-правові, членські, управлінські, майнові, земельні, трудові та соціальні відносини і всю внутрішньогосподарську діяльність сільськогосподарських підприємств як товаровиробників. Беззаперечним є той факт, що специфіка сільськогосподарських виробничих відносин ззовні відповідає особливостям взаємовідносин деяких суміжних галузей права (цивільне, господарське, трудове, земельне, фінансове, адміністративне право та ін.), які головним чином проявляються в існуванні таких видів договірних зобов'язань, без застосування яких було б неможливим існування аграрних правовідносин (договори оренди земельної ділянки або майна, фінансово-кредитні зобов'язання, оподаткування, державно-правове регулювання сільського господарства тощо). Водночас усередині агропромислового комплексу існують своєрідні відносини виробничо-господарського призначення і характеру. Це – відносини між суб'єктами аграрної підприємницької діяльності всіх форм власності й форм господарювання із суб'єктами підприємництва у сфері аграрно-виробничого сервісу (агрохімічне, меліоративне, ремонтно-технічне та інше обслуговування, матеріально-технічне забезпечення, будівництво тощо).

Перспективи подальших наукових розвідок з даного напрямку слід скерувати на визначення змісту кожного з названих видів аграрних правовідносин, та виведення на цій основі загального поняття «аграрні правовідносини».

Список літератури: 1. Бурлай Е. В. Нормы права и правоотношения в социалистическом обществе : монография / Е. В. Бурлай. – К. : Наук. думка, 1987. – 92 с. 2. Алексеев С. С. Общие теоретические проблемы системы советского права : [монография] / С. С. Алексеев. – М. : Госюриздат, 1961. – 187 с. 3. Алексеев С. С. Общая теория права : учебник : в 2 т. / С. С. Алексеев – Т. II. – М. : Юрид. лит., 1982. – 360 с. 4. Уркевич В. Ю. До питання про визначення поняття «аграрні правовідносини» / В. Ю. Уркевич // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2005. – Вип. 76. – С. 72–77. 5. Запорожець А. М. Аграрное право : учеб. пособ. /

А. М. Запорожець. – Х. : Консум, 1997. – 108 с. **6.** Жушман В. П. Аграрне право та законодавство України : навч.-практ. посіб. / В. П. Жушман. – 3-є вид., доп. і перероб. – Х. : Одісей, 2006. – 736 с. **7.** Сорокин В. Д. Метод правового регулювання. Теоретические проблемы / В. Д. Сорокин. – М. : Юрид. лит., 1976. – 143 с. **8.** Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / С. Ф. Кечекьян. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 188 с. **9.** Котюк В. О. Теория права : курс лекцій : навч. посіб. для юрид. фак. вузів / В. О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с. **10.** Минасян А. М. Категории «содержание» и «форма» и их взаимопереход / А. М. Минасян // Вопр. философии. – 1962. – № 6. – С. 63–71. **11.** Варламова Н. В. Правоотношения: философский и юридический подходы / Н. В. Варламова // Известия вузов : Правоведение. – 1991. – № 4. – С. 44–54. **12.** Козырь М. И. Советское сельскохозяйственное право: тенденции становления и развития / М. И. Козырь // Сов. гос-во и право. – 1973. – № 6. – С. 43–51. **13.** Козырь М. И. Аграрное право России: проблемы становления и развития / М. И. Козырь. – М. : Право и государство, 2003. – 208 с. **14.** Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин : монографія / В. Ю. Уркевич. – Х. : Харків юридичний, 2007. – 496 с. **15.** Аграрне право України : підручник / за ред. В. З. Янчука. – 2-є вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 720 с. **16.** Рыгалова Л. В. Аграрное право : учеб. пособ. для студ. спец. учеб. завед. / Л. В. Рыгалова. – М. : Изд. центр «Академия», 2002. – 240 с. **17.** Веденин Н. Н. Аграрное право : учебник / Н. Н. Веденин. – М. : Юриспруденция, 2000. – 368 с.

Надійшла до редколегії 21.08.2009